

מִחְקָרִי
יְהוּדָה
וּשְׁוֹמְרוֹן
הקובץ התשייעי

עורך ד"ר יעקב אשלי

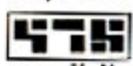
מכון מחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל

ועדת המערכת:

פרופ' פנחס אלפרט, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' חנן אשלי, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' גיורא גולדברג, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר יעקב מימרון, המכון הגיאולוגי, ירושלים
פרופ' אהוד נצר, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' משה פינט הוס, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' יהושע שורץ, אוניברסיטת בר-אילן

הכנס התשייעי של מחקריה יהודיה ושותפות נערכ במסגרת הפעולות של מרכז המיפוי האזרחי - השומרון ובקעת הירדן. קובץ זה יוצא לאור בסיווע משרד המדע והחטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית.

הפקה

מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה
מפעל לקידום ידע ארץ-ישראל
אוניברסיטת תל-אביב

מנהל ועורך מדעי ראשי
פרופ' אבי דגני
הchg לגיאוגרפיה אוניברסיטת תל-אביב

- ניהול המערכת: דליה אמריך
- עריכה לשונית, התקנה ועימוד: אורנה גלבוע
- תמלול וסדר מחשב: אסתר קרת
- עיצוב העטיפה: מ.א. מעצבים
- לוחות והדפסה: דודור תעשיות דפוס בע"מ
- הכנה גרפית לדפוס: דליה ומENCHAM AGOZI

תוכן העניינים

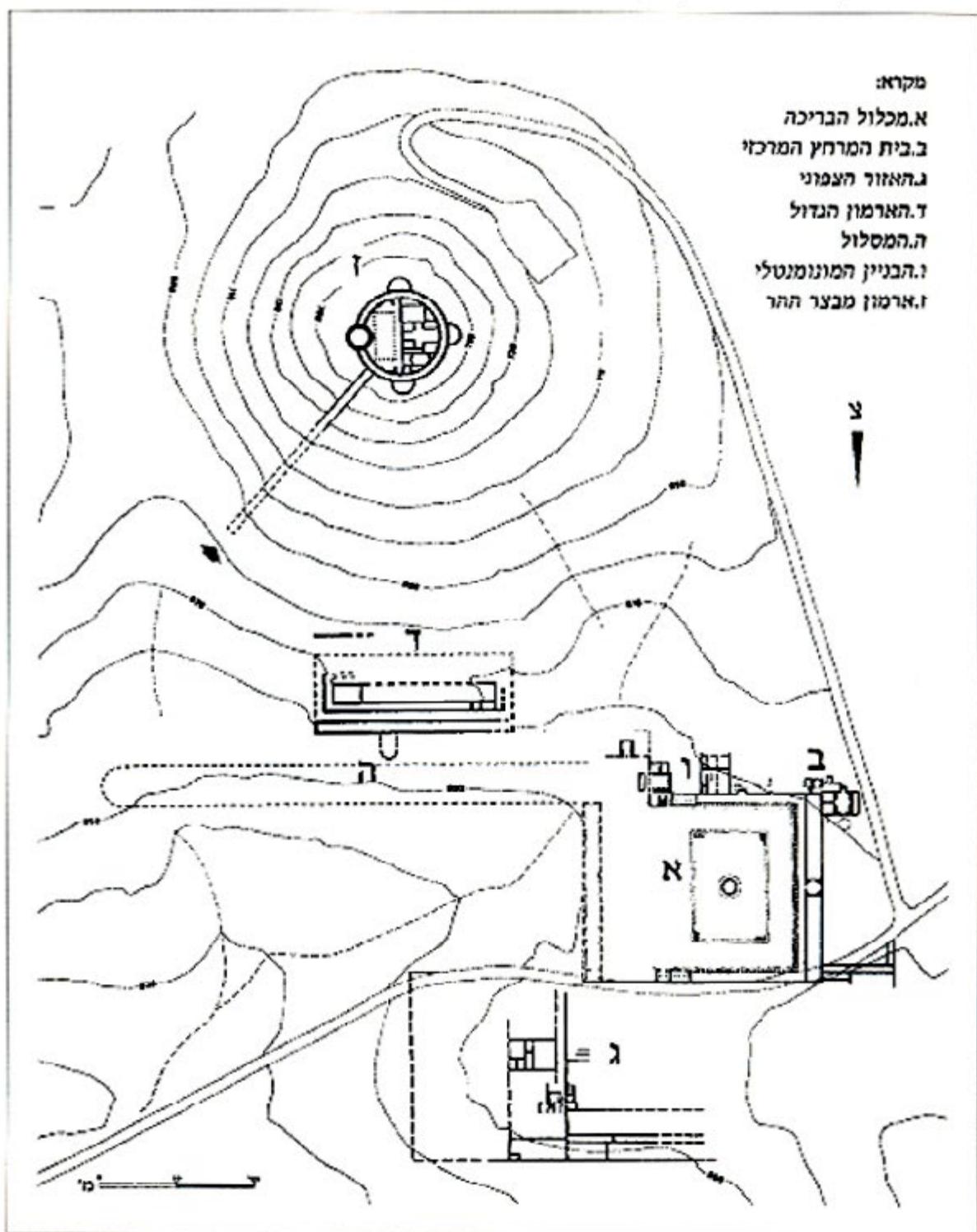
שער ראשון: ארכיאולוגיה וההיסטוריה

ישראל כרמי	קביעת מועד השימוש באתרים קצרי חיים בעורף אליזבתה בוארטו	11..... 14.....
צחק מייטלייס	תרבות ההר מול תרבות המשיר אלף השני לפני הספירה	17.....
זאב משל	הנבול הדורי של כנען ויהודה בהיבט גיאוגרפיה	27.....
מנשה הראל	שמות האתרים סביבה ירושלים ויקתם לעבודת המקדש	39.....
גבריאל ברקאי	המשנה – רובע האמידים של ירושלים בשלבי ימי הבית הראשון	57.....
אשר ג罗斯ברג	מתי נחצבה "נקבת חזקה" ומקום של בין החומרתיים והמכתש	63.....
דורון חן	זהויו ייחידת המידה הבסיסית ששימשה בהר הבית מתוךמת הורדוס	75.....
אשר ז' קאופמן	הסלע הנלווי בעורף הנשים ובלשכת הטוירין שבמקדש השני	81.....
בועז זיסו ומוס קלונר	מערת "שמעון הצדיק" ומערת "הסנהדרין הקטנה" – לקורותיהן של שתי מערכות קבורה שכנות מימי הבית השני בירושלים	95.....
אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוריס	ביתהמරץ הנדול בהרודיון תחתית	113.....
יהודית גוברין	כתבת הנכחה של הייל מן הליגיון העשירי מהאגף הצפוני	121.....
חנן אשלי	דינר נר-כוכאי מדורות הר חברון	129.....
יוסף סטפנסקי	הכתובת "יוסוף בן אלעזר בן שילא איש חורשה" מטבריה	135.....
ארית בורנשטיין ובן-ציוון רוזנפלד	צפון-מערב חבל נרכטה וזרום הכרמל מימי הבית השני עד התקופה הביזנטית	147.....
יובל ברוך	מבנה ציבורי בכפר יטא שבדרום הר חברון	165.....
יוסי שפניר	היישוב היהודי במדבר המזרחי בתקופת המשנה והתלמוד וקשריו עם ירושלים וסביבתה	183.....
עמנואל פרידהייט	לשאלות תפקידי של הצבא הרומי בהפצת הפלחים הפנויים bihuda ובשומrone לאחר חורבן בית שני	201.....

בית-המרחץ הגדול בהרודיון תחתית

אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוריס
המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

איור 1: הרודיון רבתי עם סימן מקומו של בית-המרחץ הגדול

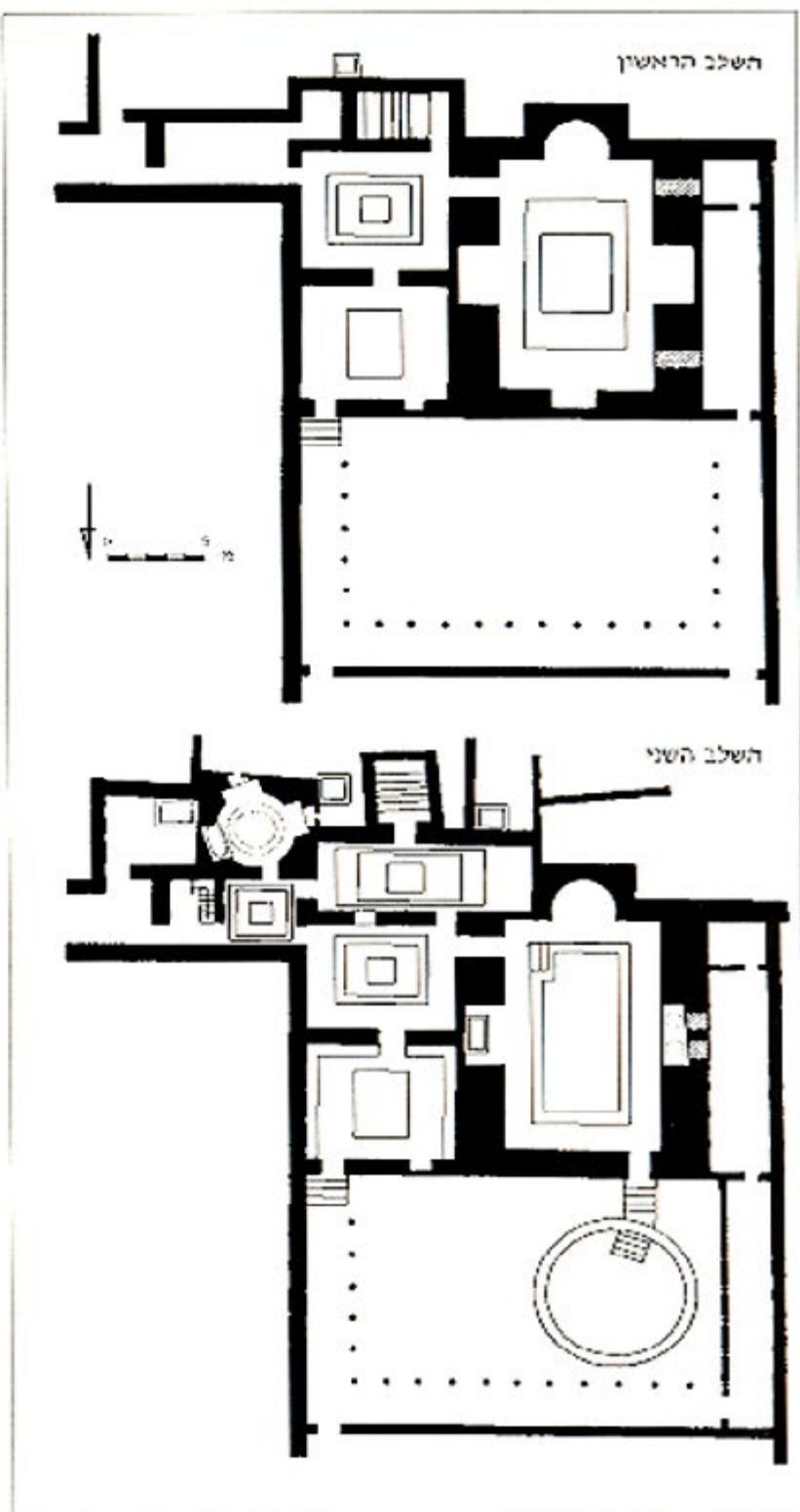

בבית-המרחץ הגדל בהרודיון תחתית התגלה באמצע שנות ה-80 של המאה ה-20, אך כיוון שהחפירות באתר הופסקו בשנת 1980 בשל האירועים הפוליטיים לא הושלמה חיפויו. עם חידוש החפירות בשנת 1990 חודשה העברודה בביית-המרחץ (איור 2), חיפתו הסתיימה ועבודות השימור והשחזור החלו. בית-המרחץ ממוקם בפינה הדרומית-מערבית של מכלול הבריכה הגדולה. הוא נבנה על גבי הסלע הטבעי ומרבית רצפותיו נחצבו אל תוך הסלע. בית-המרחץ לא היה בנין בפני עצמו אלא היה חלק מגוש המבנים, שהקיף את מכלול הבריכה. מרביתו של גוש זה לא נחשפה עדין.

בבית-המרחץ עבר שינויים מרתקיים לבת עוד בתקופת שלטונו של הורדוס. מאמר זה סוקר תחילתה של בית-המרחץ כפי שנבנה בתחילת ולאחר מכן המשמעותיים שהלו בו במרוצת השנים (איורים 2 ו-3).

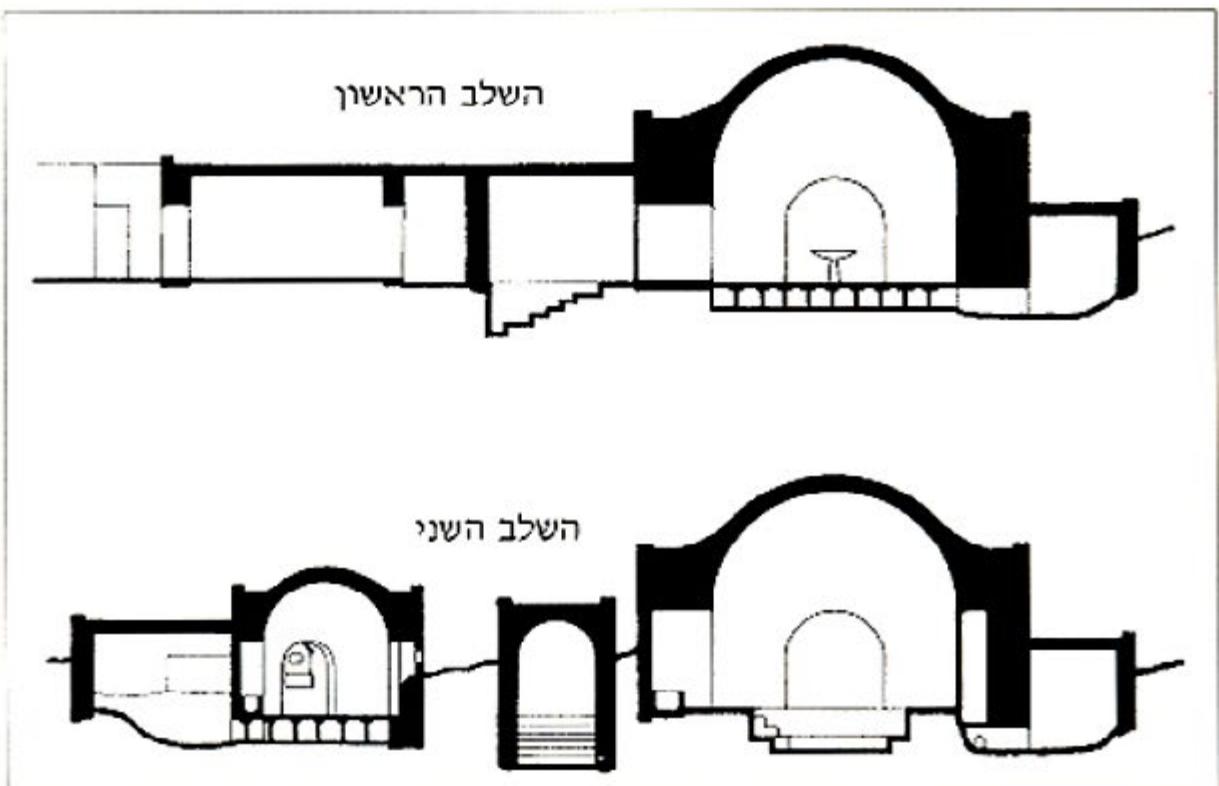
הכניסה אל בית-המרחץ הייתה דרך חצר, שאורכה היה 24 מ' ורוחבה 14 מ'. החצר הייתה מוקפת בעזרות עמודים שלושה צדדים – מזרח, צפון ומערב – וניתן להניח, שימושה פלישטרת (איור 4). אין במבנה נתוניים כלשהם אודות אופייניות של רצפת החצר בעת הקמת הבניין.

הכניסה אל הבניין גופו הייתה דרך חדר הכניסה והלבשה (אפודיטריום; 7.6 מ' אורך ו-6.5 מ' רוחבו), שהיה מרווח בפסיפס לבן ומוקף במסגרת דקה בגוון שחור. רק קטע קטן מן הרצפה שרד באתרו. מן האפודיטריום נכנסו המתרחצים, כשפניהם דרומה, אל תוך חדר פושר (טפיאדריום).

איור 2: תוכנית בית-המרחץ בשלב הראשון ובשלב השני

ג. החפירות בהרודיון נערכות מפעם הפעם לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים בסעיפים של המנהל האזרחי ביהודה ושומרון, החטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית, המועצה האזוריית גוש עציון והרשות לשירותי הטבע והגנים הלאומיים. את החפירות מנהל אהוד נצר בראש יעקב קלמן. רחל לוריס סיינה במדידות ובכימוד הפטוטריגרפיה ובכרי לרובן היה צלם הפטולחת.

איור 3: חתך ורך בית-המרחץ בשלב הראשון ובשלב השני

איור 4: חצר בית-המרחץ (בשלב השני) עם בית-המרחץ והר הורדון ברקע

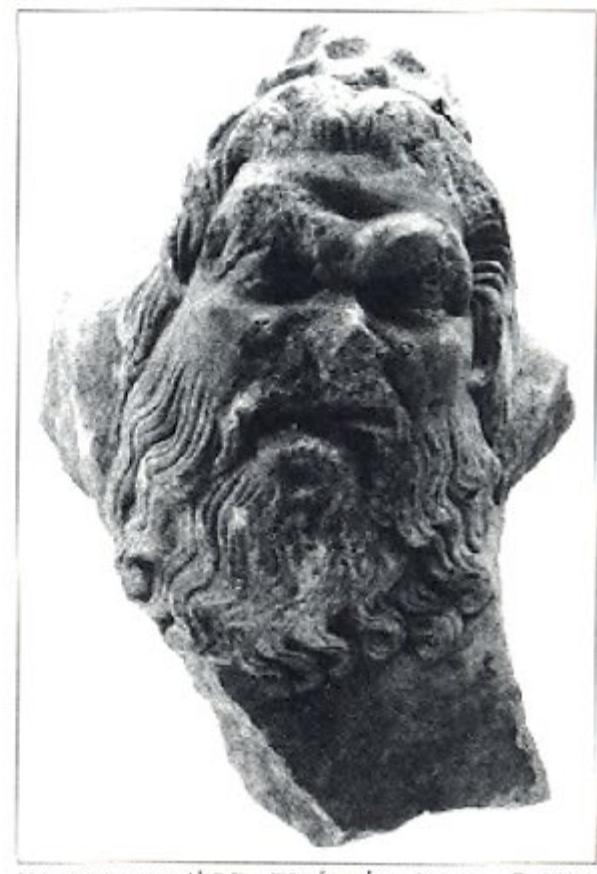
שהיה זהה בגודלו, מתוכו נפתחו שלושה פתחים נוספים: אחד אל החדר החם, אחר אל החדר הקר ופתח נוסף אל חדר, שייעודו בלתי ידוע. החדר הפואר היה מרווח בפסיפס שהשתמר בשלמותו כמעט. שתי מסגרות דקotas בעומן שחוור הקיפו את החדר ובמרכזו היה שטיח צבעוני (כ-1.4 X 1.4 מ' גודלו) עם דגם גיאומטרי מרכזי, הנutan בתוך מעגל מוקף

בינויו (דגם תשליב נפוץ בפרסקאות בגוון יrox ואדום, שرك מעוטר שרד באתו). החדר היו מעוטרים בפרסקאות בגוון יrox ואדום, שרכ מיעוטן שרד באתו. החדר החם (קלדריום) היה הגדול בין חדר בית-המרחץ; 0.13 מ' אורכו ו-0.8 מ' רוחבו, והיה מקורת בעזרת קמרון שנשען על קירות האורך של החדר, שעוביים היה 2.5 מ', בקירות החדר נבנו ארבע גומחות, אחת בכל קיר, שלוש מהן מלכניות והרביעית – הדורמית – עגולה לממחזה. שטחו של החדר, כולל הנומחות, הגיע לכדי 128 ממ"ר. היה זה חם בסגנון רומי, הגדול מסוגו שנחשה עד כה בארמנונויות של הורדוס. כיום מוכרים עשרה בתיאטרון מימי הורדוס, שהיה באותו חם מסווג זה: שניים במצדה, שניים בקיפרוס, חמישה בארמנונות החורף ביריחו, אחד במכור וארבעה בהרודין.

על מנת לחם חדר בגודל כזו התקינו אדריכליו של הורדוס שני תנורים סמוך לשתי הפינות המערביות. את התנורים שירת חדר השקה (פרופורניום), שארכו היה כ-14 מ' ורוחבו כ-3 מ'. כמקובל בתיאטרון הרומי היה החדר רצפה כפולה והוא נועד כ-3 מ'. שנשענה על עמודונים, שהיו בוודאי עשויים אבן עם ראש רחב. חיים קייזר והיפוקאוסט, שנשענה על עמודונים, שהיו בוודאי עשויים אבן עם ראש רחב. החדר כמו גם קירות הנומחות נעשה בעזרת צינורות המכועדים לאוויר החם, שמקורו בתנורי החימום, ואשר זרם תחילתו בתוך הרצפה הקפולה (מן הראווי לצין, כי בפועל הייתה מערכת הצינורות שעל הקירות חלק מן ההיפוקאוסט). מן הצינורות שרוו באתרם קטעים אחדים בלבד בפינה הדורמית-מערבית של החדר ובשתיים מן הנומחות: במרתחת ובדורמית, העגולה לממחזה. עם זאת נחצנו בקירות החדר ארכובות, בדומה לאלה המצויות בחדר החם שבכית-המרחץ של ארמנון מבצר ההר, אלא שם לא היו צינורות על גבי הקירות.

דומה, כי שני התנורים שהוזכו לעיל לא הצליחו לחם את החדר החם כראוי וזמן מה לאחר הקמת בית-המרחץ הותקן בו תנור שלישי, הפעם בקיר הצפוני של החדר (לא ברור האם נועד התנור לחם את מרכז החדר, שכן במקרה כזו היה לבטל את הנומחה שהייתה בתוך הקיר הצפוני, או שתפקידו היה מצומצם יותר: חיים אמבטיה או מכל מיס).

רצפת החדר הייתה כנראה מכוסה במריצפות אבן צבעונית בסגנון אופוס סקטילה – אבניים בגוונים ובצורות שונות, המרכיבות ייחודי דגמים ניאומטריים. לא מן הנמנע, שמלכתה הדרת החדר הנדון רצפת פסיפס. תהליך דומה התרחש במקרה; בית-המרחץ נבנה עם רצפות פסיפס ובמרזות השנים הווחלף הפטיפס במריצפות אופוס סקטילה. קירות החדר היו מעוטרים בפרסקאות, שנעלמו לחלוותן כמעט. שרידי פרסקאות בגוון אדום נמצאו כמעט. גומחה המזרחתית. בתחום הנומחה נחשפה אמבטיה, אלא שלא ברור האם עמדה במקום מלכתחילה או שנוסףה במרזות השנים (איור 2). ניתן להניח, שבתוך הנומחה העגולה לממחזה ניצב אגן מים עשוי שיש מיובא. על פי השברים שנמצאו פזוריים ברחבי בית-המרחץ כולל היה האגן מעוטר בראשי האל סלינוט (איור 5)

איור 5: ראש של סלינוט: תבליט שעיטר אן גדול משיש (לברים), שניצב במקורו בחדר החם, הגודל, של בית-המרחץ

ובדמותו נוספת (זהו מקרה נדיר של הימצאות דמיות בארכונוטיו של הורדוס, כמו גם בארכונוטיהם של החספונאים שקדמו לו).

מדרום לחדר הפואר היה מוקם החדר הקר (פריגיידריום), שמידותיו 2.8 X 4.9 מ' חלקו הגדול נתפס עליידי בירכת מים מדורגת. היום מתקבל לשימוש, שבריכות אלה בבתיה המרחץ של החספונאים ושל הורדוס שמשו בפועל נס רמחוקות. קירות החדר הקר היו חסרי עיטור כלשהו. מדורים מזרחה לחדר הפואר היה חדר שגודלו 3.6 X 6.5 מ', שייעדו אינו ידוע. כן אין לדעת למה נועד החדר הצעיר – 1.6 X 2.8 מ' גודלו – שנבנה בין החדר הנדרון ובין החדר הקר. הכנסייה אל תוך החדר הצעיר הייתה מהדר שטוחה לחדר הפואר, שמכנו יצאו אל מחוץ לבניין. אפשר ששני החדרים הללו נועדו לשימוש הבנינים.

* * *

שנים מספר לאחר בניית בית-המרחץ הוחלט לעורך שינויים במבנהו. התינויים נבעו כנראה מן הקושי לבנות ברחצה ובשתייה בכיפה האדומה של הורדון התחתית (45 מ' X 70 מ' גודלה), שניצבה במרכזו מכלול הבריכה, נמאלך שעות מסויימות של היממה. מי שהתנסת ברחצה בבריכות שחיה מתחת לכיפת השמיים בירושלים או בסביבתה (רבות כאלה התקיימו באזורי בשנות ה-50 ובראשית שנות ה-60 של המאה ה-20) מודיע לכך, שבשבועות אחריהצרים או בשעות הערב המוקדמות אין הרחצה נוחה אף בחודשי הקיץ החמים מחמת הרוחות המנשבות באותו שעת (לפייך כoso בהדרגה כל הבריכות הללו בירושלים ובסביבתה). במטרה לפטור את הבעיה בהרודיון החליט הורדוס לותר על הרצפה הכפולת ועל סידורי החיטומים בחדר החם הגדול בהרודיון התחתית ולהחליפים בבריכת רחצה ושחיה מוחומפת. החלטה זו גוררה עירית שינויים ברוחבי בית-המרחץ כולו. להלן מובא תיאור הבניין לאחר השינויים שנערכו בו.

חדר הכנסייה/ההלבשה נותר אמן על מכונו אך נתוספו לו ספסלים בנויים, לאורן קירותיו המערבי והדרומי. החדר הפואר, שניצב במרכז בית-המרחץ, קטן במקצת. קירו הדרומי פורק ובמקומו, במרקם של כטדר אחד מן הקודם, נבנה קיר חדש, שהוצב היישר על גבי רצפת הפסיפס של החדר, ללא הנחת יסודות. החדר זכה לחידוש עיטורי הקירות ודומה שהשינוי שחל במנדי לא הור Nash כמעט.

שינוי יסודי חל כאמור במבנה החדר החם. רצפתו הכפולת פורקה, כל העמודונים הוצאו ממקומם ועל פני מרבית שטחו הותקנה בירכת רחצה ושחיה. בניית הבריכה חייבה את העמקט החיציבה אל תוך הצלע הטבעי. אורכה של הבריכה היה 10.5 מ' ורוחבה 5.2 מ'. בזומה לכל בריכות השחיה המוכרות מארכונאות החספונאים (ביריחו) ואלה של הורדוס (ביריחו, במצדה והבריכה הגדולה הסמוכה בהרודיון) היה גם לביריכה החדשה ספל סובב, הבניוי אל תוך דפנותיה. גומן מדורגות ירד אל קרקעית הבריכה, סמוך אל הכנסייה לחדר. ברצפת הכנסייה אל החדר החם נבנתה הגבבה בצורת חתך של חצי עיגול (כ-15 ס' מ' גובהה) במטרה למנוע בריחת מים אל תוך התזרים הסמוכים. הגבבה הייתה עוטפה בפסיפס והייתה המשך לפסיפס שבתחומי הפתח ובחדר הפואר – תופעה נדירה בטכניקת הריצוף בפסיפס.

מסתבר, שלושת התנורים שיחסמו את החדר החם לא תאמו את המערך החדש ויצאו מכלל שימוש. במקומות הותקנו שני תנורים זה לצד זה, שתאפשרו את כל תחומי הגומחה שבקיור המערבי, הגובל בחצר ההסקה. על נבי התנורים שורדו בשלמותם ונחן לשחרור שני דודים נחותת גדולים. שבתוכם חומרם המים והדודים. שקוטו המשוער של כל אחד מהם 1.2 מ', מעלהו, אך יש ראיות מזקקות לקיוםם. הקשר בין הדודים לביריכה התקיים באמצעות צינורות מתכת, שגם הם לא שרדו. מארבע הגומחות שהיו בחדר המקורי שרדו אם כן שתיים בלבד. באחת מהן, בוגמה

המזרחתית, ניצבה האמבטייה, שתפשה את מרבית שטח הגומחה. את הגומחה הדרומית, העגולה למחרצת, ריצפו באותו שלב במרקפות אופוס סקטיליה משולשת בגווני אדום ושחור. דומה, כי המרקפות נלקחו מן הרצפה שהתקיימה עד אז בחדר החם ופורהה לשם הקמת הבריכה.

אין ספק, שבוני הבריכה היו מודעים לממדיה הערים. מסיבה זו ויתכן שמשמעות נוספת נבנתה בשלב השינויים בריכה נוספת מחוץ לבנייה המרכזית, בחצר הסמוכה אליו (הפליסטריה). צורתה של בריכה נוספת זו הייתה עגולה, קוטרה היה שבעה מטרים והיא מוקמה מעבר לקיר הצפוני של החדר החם (איור 6). באמצעות פתח שנפרץ בקיר זה בתוספת גرس מדורגות שנבנה לצדו ניתן היה לעبور היישר מן הבריכה המחומרת אל זו שבচচر. המתרחצים בבנייה המרכזית יכולו לבחור בין שתי האפשרויות – רחצה בבריכה מחומרת תחת גג או שחיה בבריכה של מים קרירים תחת כיפת השמיים – בהתאם לרצונו של כל אחד ועל פי מגז האויר ששרר באותה עת. לבסוף העגולה הייתה תפkid נוספת: היא שימשה מאגר מים להשקית הגן המפואר שבמרכזו הרודיו תחתית, שניטע בסמוך – הגן של מכלול הבריכה שהקיף את הבריכה הגדולה.

בנית הבריכה העגולה חיבכה לערוֹך בחצר שינויים מסוימים. עוזרת העמודים המערבית הופרדה מן החצר באמצעות קיר דק, שנבנה בין העמודים, והפכה לשמש פרוזדור אל חדר ההסקה המוצי מדורגה. בד בבד הוגבה רצפת החצר כולה ועל עוזרות העמודים שלה).

הרצפה החדשה הייתה רצפת טיח, אך קשה לקבוע זאת בוודאות. בבניין בתי המרכז גוף, מדרום לחדר הפושר, נבנו במקורה שני חדרים: **הפריגידריום** וחדר זעיר ממזרחו. בשלב השינויים החליטו המתוכננים לחבר את שני החדרים הללו יחדיו ולאחר שהבריכה המדורגת מולאה בפסולת בנייה). יתר על כן, החדר המוגדל הורחב הנק צפון (באמצעות הותקן הקיר שנוצר לעיל) והן לכיוון מערב ובאמצעות חציבה אל תוך הסלע הטבעי. כתוצאה לכך התקבל חדר מוארך, 11.2 מ' אורכו ו-3.8 מ' רוחבו, שרווח בפסיפס לבן. שתי מסגרות דקות, האחת בגוון שחור והאחרת בגוון אדום. הקיפו את החדר וסמוּך למרכזו. ממש מעל הבריכה המדורגת שבוטלה. עוצב שטיח צבעוני שנודלו

איור 6: מראה כללי של בית המרכז עם בריכת השחייה העגולה בתחתית התצלום

כ-1.5 X 1.5 מ' (איור 7). מרכזו השטיח היה בגוון אדום בדגם גיאומטרי של מעין כוכב, וטביבו מטגרות ובתוכה דגם צמחי שככל עליים ופירות. שקיעת הרצפה בקטע זה היא "הסגירה" את הבריכת, שנמצבה תחתיו בשלב הראשון. שני קנקנים שנמצאו בתוך המילוי, שנשפך אל תוך הבריכה, ואשר השתמרו בשלמותם מאפשרים לתאריך את השינויים שנערכו בבית-המרחץ לסופו תקופתו של הורדוס. קירות החדר המוארך, ששימש אף הוא חדר פושר, היו מעוטרים בפרסקאות שהשתמרו בחלקו.

איור 7: סבין בסיס פסיפס מעוטר, שנחשף לבית-המרחץ לאחר שחלו בו שינויים

את החדר הקר שפורק החליף חדר חדש, שנחצב בחלקו אל תוך הסלע הטבעי, שניצב מדרום ואל מול מרכזו החדר המוארך. גודלו של החדר החדש, שהיה מכוסה בкамרון, היה 2.6 מ' X 3.5 מ', והוא הכיל בריכה מדורה שתפסה את כל שטחו. מעבר לחדר, כמו גם מעבר ליתר חורי הבניין מצד דרום, נמצאו בריכות מים זעירות וכן תעלות. לפי שעיה אין עדויות ברורות לירק השימוש בהן, וכן לא ידוע לאיזה משלבים השתיכו תעלות אלה (יש לציין, כי בהיות אוור בית-המרחץ משופע גובהיים פנוי הקרקע לצד זה בשני מטרים לערך ממפלס הרצפות של חדרי בית-המרחץ).

שינויים משמעותיים חלו גם בחדר הדромיאפוזורי של בית-המרחץ המקורי. חדר זה נחלק לשניים: חלקו המזרחי של החדר, שמידותיו היו 3.6 X 6.5 מ', הפך לחדר מדרגות, ששימש את צוות מכעילי בית-המרחץ, ואילו החלק המערבי הפך לחדר מכבוא אל חדר חס עגול, שנבנה עתה בצדוד לצאן, מדורום. חדר המבואה, שגודלו 3.6 מ' X 3.6 מ', רוצף אבן הוא בפסיפס. החדר היה מוקף שתי מסגרות דקות בנונן אדום ובמרכזה היה שטיח זעיר עם דגם המקה באיכות אבני פסיפס מריצפות אופוס סקטילה בגווני אדום, צהוב ושחור.

לעומת החדר החס הנדול, שהחל לשמש לרוחצה ולשחייה, היה החדר החס העגול זעיר במעטיו אך ייחודי בצורתו (איור 8). קוטרו היה 4.0 מ' והוא כלל שלוש גומחות. בתוך אחת מהן הותקנה אמבטייה ובשתיים הנותרות, שלא נמצאו בתוכן מתקנים כלשהם, נבנו חלונות, שرك חלקס התחתון שרוף. החדר חומם בעזרת היפוקאוסט שמנזרה לו נבנתה

אייר 8: החדר החם העגול שנחטף לבית-המרחץ; בתחתית התצלום נראה חדר ההסקה עם התנור החצוב בסלע (מיימי) וביריכת אגירה למים (משמאלה).

בבית-המרחץ, בתחתית התצלום נראה חדר ההסקה עם התנור החצוב בסלע (מיימי) וביריכת אגירה למים (משמאלה).

חצר להסקה (העמודונים היו עשויים בחלקים מאבן, בחלקים מלבני חרס צורף עוגליות בצורתן, ובחלקים מצינורות ניקוז מהרס בשימוש פשוט). התנור עצמו נחצב בצורה מנהרה בתוך הסלע הטבעי ולצדיו נבנתה בריכה לאגירת מים. שני קטיעי צינורות עופרת נמצאו בפינת הבריכה.

יש להזכיר, שהחדר העגול שימש חדר חם חלפי או חדר הזעה (לקוניקוט). החדר היה מרוצף בפסיפס לבן, שהיה מעוטר בשטיח בצורת טבעת, שעוטרה בפין מסוגנתת. לא מן הנמנע, שבמרכזו החדר היה שטיח נוסף, עגול בצורתו, אך אין ודאות בכך (רק חלק קטן מרצפת החדר שרדה). קירותיו של החדר החם העגול היו מעוטרים בפרסקאות, שהרדו במקצת טוב יחסית. חשוב לציין, שטיח צבעוני זה חדש שלוש פעמים, ובדרך כלל הקפידו האומנים להשתמש בדגמים ובצבעים המקוריים.

* * *

בית-המרחץ בהרודיאון תחתית תורם רכונות ללימוד בית-המרחץ בסגנון רומי, שהתקיימו בימיו של הורדוס בפרט ובעולם הרומי בכלל. השינויים שהלכו בבית-המרחץ ממחישים את יכולתו של הורדוס להקים בניינים חדשים, מתוכנים למופת, והן לשנותם בהתאם לצרכיו המשתנים, שלא היו נהירים לו בעת הבניה.

מקורות נבחרים

נצר א', 1998;

הרודיאון, מזריך ארכיאולוגי, ירושלים.

פרסטר ג' ונדר א', 1992;

"הרודיאון", בתוך: א' שטרן ועורק, האנציקלופדיה לחפירות בארץ-ישראל, 2, עמ' 460–450.

Netzer E., 1981;

Greater Herodium, Qedem, 13, Jerusalem.